

անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր մինչեւ նոր դարուց եփկատոսի իրաւական Մէհմէտ Ալիի որդւոյն՝ հռչակաւորն Խալաֆիմ փաշայի առնն ծառայած է իբր ռազմական եւ անուարական անձնադասնուկ ծամբայ ընդ մէջ Ասորիքի եւ Փոքր Ասիոյ՝ Իսկ այն բերդը, որ վճռապէս կարեւորութիւն ունէր Երկրորդ կապպագովիոյ գրաւման համար, եւ որով՝ ըստ Ն. Լամբրունեցոյ՝ «կարողացաւ Երկրորդ կապպագովիոյ յորում մայրաքաղաք Տիւնս», Լուււայ ամրոցն, ըսել կ'ուզեմ, այս պողոտային վրայ պէտք էր որ գտնուէր: Ըստ ամենայն հաւանականութեան, Լոււս Բ. Կուկիկայ կապանին այս ծամբով էր որ խաղաց գնաց նախ ի Լուլու՝ որուն կը բերդաւորէր Ն. Լամբրունեցոյ եղբայրներէն մին՝ Շահնշահ, եւ անոր արշաւեց Իկոնիոնի Սելճուգներու սուլթանին երկիրը, թերեւս մինչեւ Տիւնս, ուրիշ գէպի հարաւարեւմուտք դաշտավայրերէն անցնելով գրաւեց նաեւ Աւաղիկ:

Թէ որքան իրաւացի ենք մեր այս վարկածին մէջ, թէ՛ խոսի նոյն ինքն Ալիշան. «Եւս իբր վաթսուեւ ամաց բարձման թագաւորութեան մերոյ»՝ յիշատակի բերդս այս (այսինքն Լուււայ բերդ) առ ճանապարհաբեր միայն փոռնիկի (զերդանտան, Bertrandon de la Broquière), որ քաղով ի կողմադեմ անցեալ ընդ կապան եւ ընդ լեւնահոյիկս՝ յարեւմուտս կայս, զիմելով ի Լարանտա, եկն եւ ետեւ զբերդս զայս զոր կոչէ Ալ-Է, Լծօ, ուր եւ Գարաման իշխանն կարգեալ էր բաժտուին, եւ յանձնեալ ի Յոյն մի, որում առեալ երկուս (զուգարդ) գահեկանն՝ եւս բանալ զպահան եւ էանց¹, ուրեմն բացայայտ է որ փոռնիկ ուղեգիրը, ինչպէս կը հաւաստէ նոյն ինքն Սիւսանի հեղինակը, Կուկիկայ կապանէն անցնելով եւ գէպ ի արեւմուտք զիմելով «ընդ լեւնահոյիկս» (ըսել միւզէ շաքարի վերին ընթացքին լեւնահոյիկսընդ զողանդիէն սկսեալ, ուրիշ կ'անցնի այսօր Պաղատաի նորաշէն երկաթուղին), եկաւ հասաւ հոն՝ ուր հին պողոտան կը շնորդ գէպ ի հիւսիս, եւ ուր կը գտնուի մեր խնդրական բերդը, Լուլու, եւ ասորի մի եւ նոյն ուղղութեամբ շարունակելով իր ծամբան գէպ ի արեւմուտք, Առաւելիէն անցաւ գնաց ի Լարանտա (Գարաման): Եւ արդարեւ, վերագրեալ Փորսուգ եւ Պալալը գիւղերուն մերձակայից լեւնավայրերուն մէջ, բարձունքի մը վրայ կը տեսնուին

հին բերդի մը մնացորդները, զորս դժբախտաբար անհնար եղաւ ինձ մօտէն տեսնել ու քննել, եւ զորս կը համարիմ խնդրոյ առարկայ Լուլուայ ամրոցին մնացորդները:

ՄԵԼԻՔ-ԹԵՎԷԼԷԼԻ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ՀՌՈՎՄԵԸԿԱՆ ՀՈՅՈՒՄԱՆ ԵՒ ՀՌՈՎ-ՄԵԸԿԱՆ ՍՏՏՐԱՊՈԹԻՈՆՆԵՐԸ

Դ-Ձ Գ Ա Ր Ե Ր Ո Ւ Ն

(Շարունակութիւն)

Բ.

Հռովմէական Մեծ Հայաստանի բաժանման երբ:

Թագաւորութեան վարժանք: Հայկական զաւառները: Մեծ Հայաստան չորովմական զաւառ չէ: Հայաստանի Կոմսը: Ճիւղողական յարաբերութիւններ:

Հայաստանի հռովմէական պաշտպանութեան ներքեւ մօտ մօտ — Մեծ Հայաստան (Armenia magna)¹ — կը բաղկանար Ասիատարուսի եւ Արածանի գետին հիւսիսային կողմը գտնուող հետեւեալ բարձրագաւառներէն եւ կնդեաց, Գերջան, Խորձեան, Կարին եւն. Սեւ Դովին բաժնուած էր Պողոնմանեան Պոնտոս գաւառով, Փոքր Հայքէն՝ Եփրատով. Երասխայ ջրաբաշխը գէպ ի Պարսկահայաստան սահմանէն էր, որ սակայն բաց էր եւ անպաշտպան: Հարաւեւն քանի մը զաւառներ կարուած եւ արդէն գոյութիւն ունեցող հռովմէական սատարապոլթեանց կցուած էին: Մեծ Հայաստանի մէջ մեծ քաղաքներ չկային, հին թագաւորանիստ Արաբշտ եւ Վաղարշապատ³ քաղաքները կը վերաբերէին Պարսկահայոց:

Մեծ Հայաստանի անդրադէպ վիճակին վրայ տեղեկութիւն քաղելու համար գրեթէ միայն հայ արդիւններու ստիպուած ենք ապաւինել: Նո-

¹ Նաեւ Կերթ (interior) կոչուած: L. 5 Cod. J. de off. mag. mil. 1. 29 — magnam Armeniam quae interior dicebatur (Մեծ Հայաստան, որ Կերթի կը կոչուէր): Nov. 31. c. 1. — Յայաստանէն զաւառներէն: Համար Փոքր Հայքէն, որ աւելի յառաջ հռովմէական եղած էր: ² Ճմառ. H. Kiepert's Asia exterior քարտէջը: Սահմանի յարաբերութեան նկատմամբ Պրոկ. վան շին. Գ. 3 (251. 252): ³ Հոս էր Հայ Եկեղեցի, ոչ զիւրիշ: Կաթողիկոսութեամբ:

րակազմ¹ հարկատու տերութեան՝ իւր անդամա-
տեայ վիճակին բերմամբ՝ կը պակսէին այն պայ-
մաններն՝ որոնք պետական կենսունակ կազ-
մակերպութեան մը համար պէտք էին։ Քաղա-
քագիրտոքն սխալմունք չէր, երբ Թեոդոս² իւր
ձեռքը կարգուած Արշակ թագաւորին 390—
391ին մահուընէն ետքը անոր յաջորդ չգրաւ,
այլ յարմար առիթ³ համարեցաւ։ Մեծ Հայաս-
տանի թագաւորութիւնը վերջընելու⁴։ Ննչպէս
Դիոկղետիանոս իւր ժամանակին, այսպէս եւ
Թեոդոս նկատի ունենալով երկրին եւ անոր
ընտելութեանը յատուկ յարաբերութիւնները,
չուզեց զայն հռովմէական պետութեան կցել եւ
գաւառի վերածել, նոյնպէս անշուշտ Պարսկաս-
տանի գիրտագրդիւս անվատահոգութիւնը չարու-
ցանելու համար, հրաժարեցաւ Մեծ Հայաս-
տանը զինուորական ուժով լեցընելէն, այլ
բաւականացաւ վարութիւնը յանձնելու մաս-
նաւոր զոմէսի մը՝ որ արտակարգ ներկայա-
ցուցիչ էր։ Հայոց նկատմամբ այնչափ բարեա-
ցակից գտնուելով՝ այս պաշտօնին կոչեց ոչ թէ
Հռովմայեցի մը, այլ երկրին աւագներէն մէկը⁵,
Բայց այս բարեացակամութիւնը շատ շանցաւ
չար հետեւութիւններ ունեցաւ։ Իրաց նոր կար-
գադրութենէն զոգո՞հ աւագանին, կոմէսին
գլխավորութեամբը, հռովմէական բաժնին վար-
չութիւնն ու իշխանութիւնը յանձնեցին Պարսից
հպատակ թագաւորին, եւ ըստ հայական տեղե-
կութեան՝ կ'երեւայ թէ կայսրն այս եղածին իւր
հաւանութիւնը տուած ըլլալ⁶։ Ասով Հայաս-
տան քանի մը տարի դարձեալ մէկ թագաւորի
իշխանութեան ներքեւ միացաւ, որ բնականաբար
կը պաշտօնավարէր երկու պաշտպան պետու-
թեանց կրկնակի աւատականի առանձնայատուկ
հանգամանաց մէջ։ Խառնակ յարաբերութիւն
մը՝ որ պէտք էր վերջնաբար, երբ Յազգեւրտ
Ա.⁷ 415ին Պարսկահայաստանն իւր որդւոյն
աւատ տուաւ⁸։ Որչափ որ անկարելի էր մտա-
ծել, թէ պարսիկ իշխան մը միանգամայն կայսր
հպատակ ըլլար, նոյնչափ ալ անհնար էր որ
կայսրը իւր պետութեան մէկ մասին վարչու-
թիւնը ազգաւ Պարսկի մը յանձնէր։ Հաւանա-
բար այս առիթի երկու պետութեանց մէջ հա-

մաձայնութիւն մը գոյացաւ, որով բաժանուիմը
վաւերացուեցաւ եւ նախկին վիճակը վերահաս-
տատուեցաւ⁹։ Այս ատենէն սխալ Հայաստանը
կը կառավարէին դարձեալ հռովմայեցի կոմէս-
ներ։ Թէ այս կոմէսներն այլ եւս հայ չէին, տա-
րակոյս չի վերջներ, որովհետեւ հայ իշխաններէն
շատերը, որոնց համակրութիւնը ի վաղուց հետեւ
աւելի Պարսից կողմէ էր քան թէ Հռովմայեցոյ,
հռովմէական սահմանները թողած՝ Պարսկա-
հայաստան գաղթած էին¹⁰։ Այս վիճակը տեւեց
մինչեւ Յուստինիանոս բարենորոգումները¹¹։

Հոս նախ որոշելու է այն խնդիրը, թէ ար-
դեօք Հայաստան նոյն միջանկեալ ժամանակա-
միջոցին եւ Յուստինիանոս յառաջ¹² հռովմէա-
կան գաւառի վերածուած է։ Ասոր համար
պէտք է հետազոտութիւնը քիչ մը սկիզբներէն
բռնել։

Երբ Մեծ Հայք ըսուած հին թագաւորու-
թիւնը Տրայիանոս գրաւեց, այս կայսրը կառա-
վարութեան ժամանակ՝ մեծ կայսրի անցո-
ղակի կերպով կառավարեցաւ իրրեւ գաւառ,
բայց անոր յաջորդները չշարունակեցին իրրեւ
գաւառ կառավարելը։ Եփրատայ արեւմտեան
կողմը գտնուող Փոքր Հայք (Armenia minor)
նախապէս մասն էր Նապպաղզոյի գաւառին, եւ
Դիոկղետիանոս պետութեան տուած նոր կար-
գադրութեամբ միայն ուրոյն գաւառի մը վե-
րածուեցաւ¹³։ Մեծիտինէ մայրաքաղաքով¹⁴, որ
դէպ ի արեւելք կարեւոր էր իրրեւ զինուորա-
կան կուռան։ Երբ յետոյ Թեոդոս Ա. լուս եւս
կառավարելու գիտաւորութեամբ քանի մը մեծ
գաւառներ¹⁵ փոքր գաւառներու վերածեց, Փոքր
Հայքն ալ երկու նոր գաւառի բաժնեց, որոնք
Առաջին Հայք եւ Երկրորդ Հայք
անունն ստին. առաջինը կազմուեցաւ Սեբաստիա
եւ Սատաղ գլխաւոր քաղաքներով¹⁶։ հին գաւառի
հիւսիսային մասէն, եւ երկրորդը՝ Մեծիտինէ
քաղաքով¹⁷։ հարաւային մասէն եւ քանի մը կապ-
պադովկեան երկիրներէ¹⁸։ Այս բաժանումը

1 Թեոդոս ասոր կը հային Պրոկոպի քով (անդ) յի-
շուած օրոյնս (միջանութիւնք), որոնք հետեւութեան
Հայաստանի կոմէս անուանուած պիտի ըլլայ։

2 Խորեն. Գ. Իւլ։

3 Պրոկոպ անդ. զոր եւ մը օրերուն կոմէս Հայաս-
տանի կ'անուանեն։

4 Marquardt, röm. Staatsverw. I. 210. 218.
Մեծիտինէ, յառաջ կապադովկիոյ մաս համարուած,
յետագայիններէ կը նշանակուի իբր Փոքր Հայոց վեթ-
բերող։ Պրոկոպ զայն Փոքր Հայոց գլխաւոր քաղաք կ'ա-
նուանէ։ Պարսկ. պատ. Ա. 17 (85), վառն ին. Գ. 4 (254)։

5 Kuhn, städtische und bürgerl. Verfassung des
röm. Reiches II, 211. 243.

1 Մ. Խորեն. Գ. Իւլ.։

2 Ըստ Խորեն. անդ. զապաւան օտարապէս։ Պրոկոպ
վառն ին. Գ. 1 (246) այնու ասոր հետ էր միասնի, որ
կայսրը այնուհետեւ կոմէս կ'ընէ՝ սղով որ կ'աղէ եւ երբ
որ կ'ուզէ։

3 Ըստ Խորեն. Գ. Իւլ. իմ¹ Արկադիոսն է։

4 Անդ. Գ. Ծաւ. Գ. Փարս. ԳԼ. Ը.։ Յազգեւրտ թա-
գաւորեց 399—420։

պէտք է որ 378—386 կատարուած ըլլայ, եւ ոչ՝ 378էն յառաջ, որովհետեւ Ամմիանոս՝ որուն պատմութիւնը կը հասնի մինչեւ այս տարին, փոքր չափը գիտէ իրեն միայն մէկ գաւառ¹, բայց ոչ ալ 386էն ետքը, ինչու որ նոյն տարւոյ մարտ ամսոյն ելած կայսերական հրովարտակ մը արդէն կը յիշատակէ երկրորդ չափն եւ անոր քանի մը քաղաքները²։ Notitia dignitatumը կ'ըսէ, թէ Առաջին եւ երկրորդ չափը կը վերաբերէին Պոնտական թեմին եւ իրենց գլուխն ունէին մէյ մէկ նախագահ (Praeses) իբր կուսակալ, իսկ անոնց մէջ զինուորական հրամանատարութիւնը կը վարէր Հայաստանի Դուքսը³։ Արդ նոյն Notitiaն անոնց հետ ոչ Մեծ Հայաստան անուամբ գաւառ մը յառաջ կը բերէ, եւ ոչ ալ Հայաստանի կոմսը կը յիշատակէ. այս նշան մըն է նոյն պետական վիճակագրութեան վտահայելութեան։ Որովհետեւ Notitiaի գրուած ժամանակը (իբր 410—413) քանի որ վերն ըստածներուն համաձայն՝ Մեծ Հայքն անուամբ միայն կայսրմէն, այլ իրականութեան մէջ Պարսկահայաստանն էր կը կոչուովորուէր նոյն տեղւոյն իշխանին ձեռքը, կը միանուի, որ հեղինակը զայն իբր պետութեան վերաբերող չէր կրնար նկատել եւ անոր համար բուրձնամբ անցնիլ ստիպուած էր։ Սակայն յարող որ ժամանակին համար ալ փաստ չկայ, որ Մեծ Հայաստան Գուստիրանէն յառաջ իբրեւ գաւառ կազմակերպուած ըլլայ։ Նոյն աստիճան կայսերական հրովարտակներու մէջ թէեւ Ա. եւ Բ. Հայք կը յիշատակուին, բայց ոչ Մեծ Հայաստան եւ ոչ անոր կոմսը⁴։ Եւ դարձեալ կարեւորութենէ զուրկ չէ սա պարագան, որ վեցերորդ դարու առաջին տասնեակներուն յօրինուած պետութեան վիճակագրական ուրուագիծը՝ Hieroclesի Synechdomosը (= ընկեր պանդխտութեան), նմանապէս միայն Ա. եւ Բ. Հայք կը թուէ, երրորդ Հայ գաւառի վր նկատմամբ բան մը չ'ըսեր, եւ նոյնպէս իւր

քաղաքներու ցանկին մէջ դանց կ'առնու Մեծ Հայոց կարեւոր Թեոդոսիոս քաղաքը⁵։

Ցականքին հարթեւեղ երկու դժուարութիւն կայ։ Ա. եւ Բ. ունենաւ օրինաբար (իբր 297) գաւառներու ցուցակը Պոնտական թեմի գաւառներուն մէջ ամենէն վերջը կը դնէ փոքր Հայքը՝ կցելով «արդ եւ մեծն յաւեիալ» (nunc et maior addita)⁶։ Դիօղեւսիանոսի խաղաղութեամբ ի հարկէ Հայաստանի թագաւորութիւնը դարձեալ Հռովմէն որեւէ կախում մ'ունեցած է⁷, սակայն անկարելի է, որ այս խօսքերը նոյն կախում յայտնեն։ Իմաստ մը կը ստանան, եթէ ընդունինք, որ անոնք նախնական ընտրելի մէջ չկային, այլ իրենց գոյութիւնը կը պարտին հետագայ խմբագրի կամ գրչի մը։ Ասիկայ նոյն յաւելումով կամ Մեծ Հայոց իբր կատարուած գրաւումը նշանակել ուզած է՝ առանց զայն կիրպական գաւառ ցուցնելու, կամ այս անորոշ բացատրութեամբ՝ նոյն միջոցին փոքր Հայոց Ա. եւ Բ. իրար դէպք գաւառներուն բաժնուիլը կանխարկէ։ Եւ այս վերջինը այնու աւելի հաւանական է, որ Պողոթմոս Սիլվիոս ալ իւր Laterculusին մէջ նման չիփթութեան մը մէջ ինկած է։ Վասն զի նմանապէս հոս կը նշանակուին Պոնտական ու թագաւորներու տակ Մեծ Հայք եւ փոքր Հայք, թէեւ այս ցուցակին կազմութեան տան (393—399) փոքր Հայք արդէն տարբերով յառաջ Առաջին եւ երկրորդ Հայք գաւառներու բաժնուած էր, եւ նոյն միջոցին ընդհանրապէս Մեծ Հայք անուամբ յատուկ գաւառ մը գոյութիւն ունեցած չէ։ Դիւրեւայ, թէ հոս ալ ընդունելու ենք, որ հեղինակը տակաւին իրեն ոչ ընտանի Առաջին եւ երկրորդ Հայք բաժանումը սխալ ներկայացուցած է։ Որովհետեւ յիշուած Առաջին Հայք Հայքի բաժանմամբը կազմուած Առաջին Հայք գաւառն աւելի նուազ տարածութիւն մ'ունէր, քան թէ կապագովեան մասերու կցմամբ մեծցած երկրորդ Հայքը, այնպէս որ Առաջինը յառաւուն պէս իբր փոքր, իսկ եր-

¹ Ammianus XIX. 9. 12. XX. 11. 4.

² L. 2 Cod. Theod. de censitoribus etc. 13. 11 (= L. 10 Cod. Just. 11. 47.) Գրառիմանէ, վաղեմիանաւ եւ Թեոդոսէ, գրուած՝ VI. Kal. Apr. Constantinopoli Honorio et Eudodio Coss. Բնագիրը յուսովիանեան օրինագրոց մէջ սրբագրուած է։

³ Notit. dignit. (ed. Seecck) Or. I 109. 110. II, 49. 50. XXV, 24. 25. XXXVIII.

⁴ L. 10 Cod. J. de aedif. priv. 8. 10 (Honorius et Theodosius a. 420) — utramque Armeniam. L. 10 § 2 C. J. de diversis officiis et apparitoribus etc. (Leo et Zeno a. 474) — ducum — utriusque Armeniae.

⁵ Hierocles (ed. Parthey) 37. 38.

⁶ Codex Veronensis II, 8 առ. Seecck, Notit. dig. 248.

⁷ Ammianus XXIII. 5. 11. Armenia Romano juri obnoxia (Հայաստանի Հռովմ. իրաւանց հպատակ)։

⁸ Cod. Veronensisի մէջ քանի մը տող յառաջ կայ առ յեանապոյն ընդմիջարկութեւնը Paphlagoniaի մասին՝ «պոժմ երկրի բաժնուած», որ միայն 395է ետքը ստեղծուեցած Նորակազմ Honorias գաւառին բաժանմանը կրնայ հայելի, չմտն. Justin. Novelle 20 pr. եւ Novelle 29, c. 1.

կրորդը անոր հանդէպ իբր մեծ կրնար նշանակուիլ¹:

Եթէ Գեծ Հայաստան գաւառ չէր համարուիր, նոյնին գետինն ու հողն ալ օրինական մտքով գաւառական երկիր չէր, ինչպէս նաեւ բնակիչներն ալ իբր յայպիսի չէին վայելէր Հռովմէական քաղաքական իրաւունք², եւ հռովմէական արգարութիւն ու օրէնք հոն չէին արժեքի: Ազգային իրաւունք, սովորութիւնք եւ կարգ ու սարք մնացին ի զօրութեան, եւ ասոնց համաձայն վարչութիւն եւ արգարութիւն ի գործ կը գրուէր բնիկ մեծ ու փոքր նախարարներէն: Քանի մը հռովմէական իրաւանց աստիկ հակառակ ամուսնական ու ժառանգական սովորութիւններ բառնալու առաջին փորձն Յուստինիան փորձեց³: Այսպէս ուրեմն Հայաստան թէեւ հռովմէական իշխանութեան ներքեւ նուաճած երկիր մըն էր, բայց ոչ հռովմէական պետութեան եւ անոր սահմանադրութեան մէկ կազմակերպուած անդամը: Հայաստան աւելի թշնամաց յարձակումներուն դէմ պաշտպանուելու սահմանուած երկիր մըն էր առանց հաստատուն կազմակերպութեան, որուն տեղական վարչութեան՝ կայսերական կառավարութիւնը այնչափ միայն միջամուխ կ'ըլլար, որչափ որ պետութեան շահը կը պահանջէր:

Երկրին գլուխը կեցած էր Հայաստանի կոմսը — այս է անոր պաշտօնական տիտղոսը⁴ — կայսրի մեծանունով՝ իբրեւ անոր փոխարդը, եւ նոյն անունուն նուիրապետական դասակարգութեան համեմատ գերաւմեծարութեան աստիճանաւ: Բայց եթէ կոմսներու որ դասակարգութեան մէջ զասելու է այս կոմսը, տեղեկութեանց նուազութեան պատճառաւ դժուարաւ կրնայ որոշուիլ⁵: Աւելի սահմանաց կոմսներու (Comites limitum) մէջ թերեւս դասուի, որոնցմէ Notitiaյի համեմատ արեւելքի մէջ կար

մէկ⁶, արեւմտքի մէջ վեց⁷ հատ, որովհետեւ Հայաստանն ալ սահմաններու պաշտպանութեան երկիր մըն էր: Բայց ասոր դէմ կ'ըլլէ այն պարագան, որ բոլոր սահմանաց կոմսները զինուորական հրամանատարներ էին եւ ըստ այսմ միանգամայն կոմսն զինուորական իրաց (Comites rei militaris)⁸, միշտ Հայաստանի կոմսին ձեռքին տակ ընդհանրապէս բանակ չկար, ոչ կանոնաւոր եւ ոչ ալ օժանդակ գունդեր, եւ զինուորական իշխանութենէ զուրկ էր⁹:

Մասնաւոր պատճառներով գաւառի մը կուսակալին ալ կը տրուէր “գաւառի կոմսի”, բարձրագոյն աստիճանը¹⁰, բայց Notitiaյի մէջ ասոր օրինակ չկայ, որովհետեւ Խաւարիայի կոմսը, որ բացառաբար իւր անձին վրայ կը միացընէր քաղաքական եւ զինուորական իշխանութիւնները, իբրեւ կուսակալ էր միայն նախագահ եւ երկրորդաբար զինուորական իրաց կոմս¹¹: Թատուկ գիրք մ'ուներ սակայն Արեւելից կոմսը. առանց զինուորական հրամանատարութեան՝ իբր գլխաւոր քաղաքական պաշտօնեայ գլուխ կանգնած էր ամբողջ Արեւելեան թեմին իւր տասնըճինգ գաւառներովը, եւ ասով անոր պաշտօնը կը համապատասխանէր բացարձակապէս — աստիճանի եւ իշխանութեան կողմանէ — միւս թեմերու մէջ գտնուող փոխանորդներու աստիճանին¹²: Անուան տարբերութեամբն հանդերձ՝ իրօք իւր թեմին փոխանորդն էր:

Ջայս նախապէս կարգելէ ետքը, թերեւս ներքի է այլ եւս ենթադրել, թէ Հայաստանի կոմսն ալ Արեւելեան կոմսին պէս նման գիրք մ'ունենալ ըլլայ, եւ իրեն ալ՝ որ կայսեր տեղ թագաւորութիւն մը վարելու եւ կառավարելու կոչուած էր, բուն իսկ ասոր համար փոխանորդի մը մասնաւոր իրաւունքները արուած ըլլան: Բարձրաստիճան անձնաւորութիւն մը արտակարգի իշխանութիւններով Հայաստանի վրայ ղեկով, կայսրները թերեւս կը կարծէին, թէ ազգային թագաւորութիւնը կորսնցնող մեծամեծներն ու ժողովուրդը աւելի դիրաւ կը

¹ Laterculus Polemii Silvii (Seeck, Notit. dign. 251 ff.) IX.

Եթեքերդ: Պոքր Հայք,
Աեքերդ: Մեծ Հայք:

² Եւ է. թիւերու այս զարմանալի ետառաջութեան որ եւ մեկնութիւն չեմ կրնար տալ:

³ Mitteis, Reichsrecht und Volksrecht 160.

⁴ Seeck, Edict. 3, Nov. 21.

⁵ Պրոկ, վառն ըն. Գ. 1. (246) զոր կոմսն Հայաստանի կ'անուանէ: L. 5 Cod. J. de mag. mil. 1. 29.

⁶ Պէսպէս կոմսներու նկատմամբ տե՛ս Boecking, Index ad notit. dignit. comes բառի տակ: Bethmann-Hollweg, Röm. Civilprozeß III. 13. 53. 80. Kuhn, städt. u. bürg. Verf. d. röm. Reiches I. 194 ff.

⁷ Comes limitis Aegypti, Notit. Or. XXVIII.

⁸ Not. Occ. I 30-36. V 126-132. Comes Italiae, Africae, Tractus Argentorensis, Britanlarum etc.

⁹ Notitiaյի յաւաք բերուած տեղեկէն կը հետեւի:

¹⁰ Պրոկոպ առջ. “Լատն զի զինուոր չունէր”:

¹¹ Bethmann-Hollweg անդ. 53. 54.

¹² Not. Or. I 37. XXIX. “Կորին գերամեծարութեան Խաւարի զինուորական իրաց կոմսին եւ գահերիցուն տրամադրութեան տակ”:

Սպանդի կոմսը (Not. Occ. VII. 118) ընդ զինուորական հրամանատար էր եւ ոչ գաւառի մը կուսակալ:

¹³ Not. Or. XXII. Bethmann-Hollweg անդ. 54.

վաստրիկն: Հայաստանի կռուսն յամենայն դէպս ունեցած պիտի ըլլայ նաեւ հուսակալի մը ամէն իրաւունքներն ու պարտականութիւնները, վերին իշխանութիւն (imperium) եւ իրաւասութիւն, ոստիկանութեան հոգը, երկրին սպահնափութիւնը, տեղական վարութեան պաշտօնէից վրայ հակակշիռ իրաւունքը, երկրին վրայ դրուած արող գանձումը¹ են. բայց այս բաներէն աւելին իրաւունք ունէր ան, եւ որովհետեւ անոր արամադրութիւններն ու վճիռները՝ իբր կայսերական անկախ փոխանորդի (sacra vice) արամադրութիւններ եւ վճիռներ կը տրուէին, ուստի ասոր գէժ եղած բողոքը մերձաւոր փոխանորդին չէր ուղղուեր, ինչպէս այլուր սովորութիւն էր, այլ ուղղակի Արեւելքի պրետոր վերակացունին (Praefectus praetorio) եւ կայսեր՝:

Խոսովութեանց կամ պատերազմի երկիւղի պարագային, կռուսն ստիպուած էր՝ իւր արամադրութեան ներքեւ զօրք չունենալուն՝ մերձակայ զինուորական հրամանատարներու օգնութեանը դիմել, եւ այս օգնութիւնն անոր կը շնորհուէր, երբ բարձրագոյն զինուորական իշխանութիւնն ունեցողը հրահանգէր, որ էր «մագիստրոսն զօրաց արեւելեց»։ Օգնութիւն հասցընողներուն ամէնէն մերձաւորը կը նկատուէր Հայաստանի դուքսը, որուն զինուորական շրջանակը կը բովանդակէր Ա. եւ Բ. Հայք եւ Պուղմանեան Պոնտոս՝ երեք գաւառները²։ Ասոր իշխանութեան տակ գտնուող զօրագնացները կազմուած էին՝ սակաւ բացառութեամբ՝ պետութեան հնուաւոր տեղերէ. ասոնք արեւելեան սահմանի պաշտպանութեան համար հոս տեղափոխուած՝ զօրագուններ էին՝ որոնք ժամանակին սովորութեանը համեմատ իրենց զօրափողով եղած տեղէն հնուաւոր վայրեր կը գործածուէին։ Notitia-ի մէջ նշանակուած՝ մինչեւ Սեւ Ծովու արեւելեան եզերքը տեղաւորուած զօրաց կայսեր՝

ներու շարքին մէջ չի գտնուիր սակայն Մեծ Հայոց մէջ հաստատուած կայսն մը, ապացոյց մը, թէ գոնէ նոյն ժամանակ հռովմէական զօրք բանակած չէ հոն։ Անշուշտ ետքէն փոխուած է այս։ Որովհետեւ արդէն Թեոփոս Բ-ի կառավարութեան ժամանակ կարեւորութիւնը զգալի եղաւ՝ թէ Հայաստանը արտաքին թշնամիներու յարձակմանց դէմ աւելի ապահովելու է, եւ այս պատճառաւ Անտոյոլոս զօրաց Մագիստրոսը Պարսկահայաստանի ճիշդ սահմանին վրայ, հին կարին գաւառին մէջ Թեոդոսուպոլիս ամրոցին հիմը դրաւ՝ հռովմէական մնայուն պահակազօրքով³։ Եւրոք գ. ժամանակներուն Անաստաս եւ Թուստինիան կայսրները վերածեցին զայն զինուորական վայրի մը՝ պաշտպանողական ամէն պիտոյցներով⁴։ Ինչպէս հոս, ուրիշ ամուր տեղեր ալ հռովմէական զնդեր հաստատուած պիտի ըլլան, բայց թէ ասոնք ուղղակի զօրաց Մագիստրոսին թէ Հայաստանի դուքսին տակ կը գտնուէին՝ որոշակի չի գիտցուիր։ Թուստինիան կառավարութեան միջոցին գաղտնեցաւ վերջնայ մասնաւոր դիրքը⁵։

Գ.

Հռովմէական-հայկական սարսափաւթիւնները։

Սատրապութիւնները մի առ մի։ Մեծ եւ Փոքր ժողք։ Սատրապներու զինքը։ Զինուորական յարաբերութիւնը։ Իրաւական դրութիւնը։ Զինոն կայսեր փոփոխութիւնները։

Յովիանեան խաղաղութեամբ Հռովմայ մնացած Անգեղ տան եւ Ծովագ երկու սաւորապետութեանց վրայ տաւելան Հայաստանի բաւժանամբ Մեծ Հայաստանն աշխատուած քանի մը նորեր ալ, որոնք անոնց հետ կազմեցին հռովմէական-հայկական սատրապութիւնները, Պրոկոպ' հինգ գիտէ սատրապութիւնները, սակայն զանոնք յանուանէ չի յիշեր⁶։ Թուստինիան «ազգաց», անուանները մի առ մի կու տայ որոշ կեր-

¹ L. 13 Cod. J. de ann. et trib. 10-17 (Anastasius, a. 496) իշխուած «հայկական կամուաւը» խօսքը կը հսկի Մեծ Հայոց։

² Bethmann-Hollweg ակտ III. 56. Karlowa, Röm. Rechtsgesch. I. 856.

³ Notit. dig. Or. XXXVIII.

⁴ Հինգաւ աղեղեւանները (equites sagittarii) ինչն իւր երկրէն էին։ Աւալին եւ Երկրորդ հայկական լէգէոնները — որոնք այս անուանակոչութիւնը՝ Ա. եւ Բ. Հայք բաժանման հետ որեւէ զօրք չունին (Ամմ. ի. 7. 1) — անմիջորդապէս արեւելեց զօրագնային արամադրութեան տակն էին, Not. dig. Or. VII, 48, 50։ Զօրագնային պաշտպանական պահակաւորները կը վերաբերէին նաեւ «Հայ աղեղեւան» կոմանտները, ակտ VI. 31։ Հայոց երկրորդ թեւը Եփեսոսի իրանին իշխանութեան տակ փարսիկ պալատի մը մէջ էր. ակտ XXVIII, 22.

⁵ Անտոյոլոս 422ի պատերազմէն ետքը զնապան խաւրու եղաւ Պարսիկոսան։ Հմմտ. Theophaanes, Chronogr. 84. — Եւրո ուղղուած է L. 3 Cod. J. de off. milit. iud. 1. 48 յամ 443։ (Հմմտ. նաեւ L. 7 Cod. J. 12-59 եւ L. 4 Cod. J. 12-54, որուն ժամանակը գիտ. որոշ չէ)։
⁶ Պրոպ. ժան լէն. Գ. 5 (255). ժան Պարս. պատ. Ա. 10 (50)։ Թեոդուպոլէ հիմնադրութեան վրայ ընդարձակ կը խօսի իտրեն. Գ. 6թ.։ Թեոդուպոլիս 502ին մասնաւորութեամբ Պարսից ձեռք ինկաւ։ Մարաշլուս ԺԷ. 398։ Ըստ Թեոփոնեսի (144) պահակաւորները կազմուած էր իւլիանական բանակներէ։

⁷ L. 5 Cod. J. de off. mag. mil. 1. 29.

⁸ Վաւ լէն. Գ. 1 (246). «Հինգ սատրապ» գլուխ էին։

Հայաստան Սասաններէն գրաւուելէն ետքը՝ պէտք է որ Դոփքն ալ ասոնց անցած եւ Հռովմէն իրապէս թող տրուած ըլլայ: Անընդունելի է, որ Դոփք 297ին տակաւին հռովմէական սատարաւոր եղած ըլլայ, որովհետեւ դիոկղէ-տիանեան խաղաղութեան մէջ բացորոշ պայման դրուած է Դոփքաց անջատումը եւ ոչ թէ լոկ ներկայ վիճակին պահպանութիւնը¹: Աղձնեաց մը միասին թողուելէն պէտք ենք հետեւցնել, թե՛ քանի որ Դոփքաց բաժանումն արդէն նոյն միջոցին կատարուած էր, Դոփք Շահունեացն ալ Հռովմայ ինկած է. որովհետեւ զինուորական նկատումներն ալ արդէն կ'արգելուին այս մէջ-սեղ երկնցած երկիրը օտար ձեռքերու յանձնել: Յովիանեան խաղաղութիւնը՝ որով Աղձնիք գրա-ծեալ Պարսից ինկաւ, այս մասին փոփոխութիւն մը չըբաւ. Նիւմիփոս այնուհետեւ ալ միշտ եր-կու պետութիւններու սահմանը կազմեց:

Փոքր Դոփք (Sophanene) իբր երկրի ա-նուն² Հռովմայեցիները կը յիշեն չորրորդ դա-րուն³, եւ իբրեւ Հայոց Շահունեաց Դոփքին համապատասխանող մասնաւոր սատարապո-լիւն կը գտնեն⁴ զայն յիշատակուած նախ եւ յառաջ 387ին Փոքր Դոփքաց սատարային ուղղուած կայ-սերական պատասխանագրոյ մը մէջ⁵: Կ'երեւայ, թէ միւս սատարապոլիւնները մէջէն ասիկայ նշա-նաւոր դիրք մ'ունեցած է, եւ ասոր սատարապ-կայսրներէն ըստ իմիջ պլոց իբր գլուխ եւ փո-խանորդ նկատուած է⁶: Միայն ասոր Մարտիրո-սոյի մայրաքաղաքն է, որ յաճախ բացորոշա-պէս յիշատակուած է⁶: Բն Փոքր Դոփքաց հետ՝

Մեծ Դոփքաց սատարապոլիւնն ալ իւր գոյու-թիւնը պահած է, չի կրնար տարակուսի տակ ձգուիլ⁷: Յուսարինիանու վերոյիշեալ օրինաց տե-ղիքն ըրած յայտարարութիւններն աչքի առնելու եննայէ ետքը:

Ինչպէս որ յառաջագոյն Դոփք անունը՝ Փոքր Դոփք (Sophanene) կոչուած մասն ալ կրնար բովանդակել, այսպէս ալ յետագոյն ժամանակի լեզուին մէջ Sophanene անունը կը գործածուէր առաջնոյն համար ալ¹ եւ նոյն իսկ երբեմն Sophanene անունը իբրեւ հաւաքական գաղափար՝ տրուած է ամբողջ սատարապոլիւնաց միահաղոյն. զ. օր. երբ Պրոկոպ կը խօսի Հայաս-տանի մը վրայ կոչեցելու Մոփանէնէ (η Σω-φανηνή καλομένη)², եւ այս կրնայ նաեւ լու-սաբանել թէ ինչու Պոլեմոս Միլիթոս իւր Laterculusին մէջ՝ արեւելից թեմի գաւառ-ներուն մէջ բացորոշ կերպով կը յիշատակէ Sophanenen³: Այս անուամբ գաւառ մը ոչ այն տունն եւ ոչ ալ յետոյ իրապէս գոյութիւն ու-նեցած է. ասիկայ որոշապէս կը ցուցուի Codex Veronensis, Notitia dignitatum⁴ եւ Hieroclesի Synekdemosis լուութեամբը, իսկ Մոմ-սէնի երկնագրութիւնը՝ թէ Sophene Յովիա-նեան խաղաղութեամբ Պարսկաստանի անցած եւ ետքէն Հապուհ Գ. ին Հռովմայ տրուած ըլլայ, չի կրնար հիմնուոր նկատուիլ⁵: Արդ՝ եթէ Laterculusի հեղինակը Sophanenen գաւառ ըրած է, կամ նման սխալ մը գործած է, ինչ-պէս վերը Մեծ Հայք անուան նկատմամբ տե-սանք, կամ Արեւելեան թեմին մաս համարուող սատարապոլիւնները ուզած է նոյն սովորական եւ հաւաքական անուն տակ ամփոփել: Վեր-ջինը հաւանականագոյն է:

Սատարապոլիւնաց իրաւական դրութիւնը՝ Մեծ Հայաստանի իրաւական դրութենէն եւ-պէս տարբեր էր: Մեծ Հայք՝ հռովմայեցի փո-փոխուող պաշտօնեայի մը, Հայաստանի կոմսին իշխանութեանը տակ, իբրեւ գրաւեալ եւ միա-ցեալ երկիր մը՝ անընդմիջորդաբար պետու-թիւնէն կը կառավարուէր, միշտեւ սատարապո-լիւնէն:

(108). L. 5 Cod. J. 1. 29 „Sophanenam, in qua est Mar-tyropolis“

¹ Ասոր կը հետեւի Եւստրոպիոս (Ջ. 13), երբ կ'ըսէ թէ Պամպուս Տիգրանէն «իւնց Ասորիքն, Փռնիկէն եւ Դոփքը (Sophanene)»:

² Միմա. Եւս. 61 մէջ յիշուած տեղիքը (Նաբ. սին.).

³ Polem. Silvius (ed. Seeck) VIII. 11. Sophanenes Euphratesia e. Hosdroëne տուններէն ետքը կու գայ:

⁴ Abh. d. sächs. Gesells. d. Wissensch. 1853. III. 233 ff.

¹ Ընդհանրապէս դաշտաբնութեան մէջ որեւէ բան որոշու-ած չէ Միջագետքի նկատմամբ, որ Հռովմայեցիաց ձեռքը մնաց, Հմմտ. Պետր. Պատրիկիոսի (անց) հաղորդած պայմանները: Ամփոխութիւն (Ի. Գ. 5. 10-) այն խօսքը, թէ Դիոկղէսի յարձակման տունն «Հայաստան» Հռովմէական իրաւանց հպատակ է եղած է, Դոփքաց համար առաջնոցի զօրութիւն չունի: Հմմտ. Mommsen, Röm. Gesch. V. 445: Ուստիս փետտոսի (14) այն խօսքէն, թէ «խաղաղու-թիւն ըլլալով՝ Միջագետքը վերահաստատուեցաւ», աստիճ-մայն կը հետեւի թէ Պարսիկները անկէ բառուեցան, բայց ոչ թէ՛ կերպապէս Միջագետքը Հռովմայ տրուեցաւ:

² Procop. B. Pers. I. 91 (118), de aed. III. 2 (248).
³ Eutrop. brev. VI. 13. Dio Cassius XXXVI. 53 կ'ըսէ «Հայաստանի սահմանակից Տափրաքոյի երկրէն»։ Իսկ եւ կը կարծեն որ յետագոյն գրիւ ըջ Տափրաքոյի գրած է՝ փոխանակ Տափրոյի գրելու:

⁴ L. 6 Cod. Th. de auro coronario 12, 13 ուղ-ղուած է առ Գաղղանեան՝ սատարող Փոքր Դոփքին: Յու-սարինիանու Novellaeն յառաջ՝ Օրինագրոց բաղադրա-նքու մէջ պայտեղ միայն մի անգամ յիշուած են սա-տարապոլիւններ:

⁵ L. 6ի (անց) ըմբռնումն այսպէս է կ'երեւայ:

⁶ Procop. de aedif. III. 2 (248). Bell. Pers. I. 21

թեանց մէջ ընկի նախարարները ճեպին համա-
գիտ իրենց իշխանութեանը մէջ, միայն թէ
այնուհետեւ փոխանակ Հայաստանի կամ Պարս-
կաստանի ստորապարգեալ ըլլալու՝ ուղղակի
Հռովմէն կախում ունենին։ Սատրապները, պաշտ-
պանեալ թագաւորութեանց¹ արքայիկներուն
պէս, ընկի ժառանգական իրաւանց զօրութեամբը
ցկեանա կ'իշխէին իրենց երկիրներուն վրայ, եւ
իրենց մահունէն վերջն իշխանութիւնը կը ժա-
ռանգէին օրինաւոր պաշտպանները²։ Ըստ հայ
ժառանգական իրաւանց անպայման առաւելու-
թիւն ունէին արք, իսկ կանայք իշխելու իրաւունք
չունէին։ այսպէս եղած ըլլալու եւ ապահովպէս
նաեւ սատրապութեանց մէջ³։ Ընդհակառակն,
եթէ թագաւորաց յաջորդութեան համապատ-
թիւն ըլլաի, անդրանկի իրաւունքը բնաւ երբեք
ընդհանուր ձանցուած չէ։ Ըստ արեւելեան
սովորութեան թագաւորը շատ անգամ կենդա-
նութեանը, մեծամեծներու կամ նշանաւոր ցե-
ղակիցներու հաւանութեամբը, բազմաթիւ որդե-
ւոց մէջէն յաջորդը կ'որոշէր. եւ սատրապու-
թեանց մէջ ալ այսպէս եղած պիտի ըլլայ⁴։
Կայսերական կառավարութիւնն այսպիսի յա-
ջորդական խնդիրներու մէջ զժառարաւ խառ-
նուած պիտի ըլլայ։ Սատրապներու փոփոխու-
թիւնը բնականաբար պէտք էր կայսեր իմացընել
եւ եթէ ոչ կերպովեւ հաստատութիւն մը՝
զոնէ անասի մը հանդերձանք խնդրուած պիտի
ըլլայ, ինչպէս որ սովորութիւն էր արդէն հպա-
տակ իշխաններու համար արեւելեան-հռովմե-
ական եւ պարսիկ պետութեանց մէջ⁵։ Իբրեւ
արաքսին նշան իրենց իշխանութեան կայսրն
սատրապներուն կը շնորհէր փառահեղ զգեստ-
ներ եւ ընդհանրապէս միայն իրեն եւ արքայից
արքային վերապահուած ծիրանի հողաթափներ⁶։
Սատրապք ալ իրենց կողմանէ կայսեր՝ իրենց
հպատակութիւնն ու անձնատիրութիւնը կը
յայտնէին՝ պատգամաւորներ զրկելով եւ ան-
ձամբ բիւզանդեան արքունիքը ներկայանալով։

¹ Ամմ., ԻԱ. 6. 7. Կրեւ «Անդրաթիգրեսեան թա-
գաւորք եւ սատրապքն»։

² Պրոկոպ վանէ լին. Գ. 1 (247) «սատրապները —
մինչեւ իրենց մահը սովոր էին կառավարել իրենց երկի-
րներ ժառանգական իրաւանց համաձայն»։

³ Հմմտ. Novelle 21 եւ Յուստինիանոս 3 Վիկտուր
Աստրական ըսուած օրինագործը այս կողմին արժեւորութիւն
ուղեցած ըլլաց ծանօթ չէ։

⁴ Այսպէս էր նաեւ ի Պարսկաստան. հմմտ.
Spiegel III. 607. Nöldeke, Tabāri 439.

⁵ Մագալաս ֆել (413), Թեոփանէս 168; Ագաթիս
Գ. 151; ուր Լազերոս թագաւորներուն նման հանգերձանքը
կը նկարագրուի։

⁶ Պրոկոպ անդ. մանրամասն կը ստորագրէ։

այս պարագային կրնային պետական սուրհան-
գակը գործածել¹, ինչպէս նաեւ ըստ երեւու-
թիւն կամարի, բայց իրապէս օրէնք ու սովորու-
թիւն գարձած ճոխ ընծայարներու թեամբ՝ aurum
coronarium (պսակի սակ) կոչուած — «pro
devotione quas Romano debetur imperio»
 («վան հպատակութեան որ կը պարտի հռովմ.
պետութեան») վերոյիշեալ Գրատիան, Վա-
ղենտիան եւ Թեոփոս կայսերաց փոքր Ծոփաց
սատրապին ուղղուած Յուսիսի (387) հրովար-
տալը այս մասին աւելի մեքանոս տեղեկութիւն
կու տայ։

«Կ'որոշենք որ պսակի ոսկին արուի ու ըն-
ծայուի անոնց, որոնց տալը կ'երեւայ թէ ապա-
րինաւորապէս վերցուած է. ըստ նախկին սովո-
րութեան ամէն սատրապք վան հպատակու-
թեան որ կը պարտի հռովմ. պետութեան,
իրենց ստացուածքէն պսակը նային որ ընծայեն
մեր վեհափառութեանը»²։

Այս արքունի հրովարտակին մէջ ինչ ինչ
բան մտիկ էր մնայ։ Կարծես կ'երեւայ թէ փոքր
Ծոփաց սատրապք միայն՝ առաջն միւսանայ
կայսերաց «պսակ» տալը կարգանք ըլլայ. բայց
ինչ առթիւ։ Մարդ կը միտի ենթադրելու, թէ
ճիշդ Պարսից հետ յաջողապէս կնքուած խա-
ղաղութեան դաշանց տալիւ։ Այս արամագրու-
թեան արտաքին շարժառիթն առած պիտի ըլլայ
կայսրներուն ուղղուած դաւադան որ կամ մէկ
քանի շահագրգիռներու խնդրերը։ Մէկ երկու
տարի յառաջ իրենցմէ արուած կարգադրու-
թեան մը վրայ լեցած³ կայսրները հաճ⁴ չեն,
որ aurum coronarium իրենց նուիրելու հա-
մար բաց ի ըստ սովորութեան պարտաւոր նա-
խարարներէն՝ ուրիշներ տալ մասնակցած են, եւ
կը սահմանեն, որ ստոյնմէ յանդիման առնուած
գումանքներն ետ արուին։ Կ'որոշեն դարձեալ, որ
հին սովորութեան համաձայն (ուստի եւ արդէն
սատրապութեանց առաջին ստացման ժամանա-
կէն) այսպիսի պարգեւները ամէն սատրապներն
ի միտին հոգալու պարտաւոր են եւ Եփեսոսը
իրենք պիտի ընեն իրենց անձնականէն, Նկատու-

¹ Ammian. XXIII. 7. 9. L. 57 C. Th. de cursu
publ. 8. 5 (8. 897). Թէ հոս յիշուած «պատգամաւորք
յայլեւայլ ազգացով՝ սատրապութիւնները կը հասկը-
ցուին, շատ հաւանական է, վան զի այս հրովարտակն
ուղղուած է առ ինքնութեան՝ զուրք Հայաստանի։ L. 16
C. J. 12. 15 այս առջ կրնատուած անի։

² L. 6 Cod. Th. de aur. coron. 12. 18. — Այս
պատգամաւորքը Յուստինիանոս օրինագրին մէջ (10. 78)
առնուած չէ։

³ L. 5 C. T. «Պսակի սակին հաւաքելու համար
հաճելի է որ ոչ ոք բռնաբարութիւն արտաքայ սովորութեանն»

ղութեան արժանի է այն ալ, որ կայսերը իրենց
կարգադրութիւնն ընելու եւ վճիռ տալու
իրաւունքը՝ առ որ հնազանդութիւն կը պահան-
ջեն իրը իրենց վեհապետութեան սեպհակա-
նութիւնը, կէս մը վեհապետական իրաւունք
վայելող սատարներուն հանդէպ եւս կ'արժե-
ցնեն, եւ թէ՛ թէեւ պատասխանագիր կեր-
պպակ փոքր Եփեսոս սատարպին ուղղուած է,
բայց ըստ բովանդակութեան ամէն սատարա-
կերուն համար սահմանուած է. այս կէտը կը
հաստատէ միանգամայն վերջիշեալ ենթադրու-
թիւնը, թէ այս սատարպն իւր մանանոր գե-
րագլան գիրքով՝ միաներուն ներկայացուցիչը
համարուած էր:

(Հըր-ն-ի-է-է)

ԴՐ. Կ. ԳԻՒՏԵՐՈՐԱՐ

Գերմ. թրգմ. Է. Մ. Կ. ՆՈՐԵՈՒՆՆ

Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen.

(Fortsetzung)

Später erzählt er von den beiden Söhnen des assyrischen Königs Senek'erim, Adramel¹ und Sanasar, die nach Ermordung ihres Vaters nach Armenien geflohen waren. „Von diesen siedelt den einen im Südosten unseres Landes, in der Nähe der Grenze desselben Assyrien, an unser tapfere Ahne Skajordi, d. i. den Sanasar; von diesem erzeugt, erfüllten sie das *Sim* genannte Gebirge². Aber da die Ruhmreichsten und Vornehmsten von ihnen zuletzt Aufrichtigkeit der Anstrengungen gegen unsere Könige zeigten, wurden sie gewürdigt, die *bdeusch*-Würde dieser Gegenden zu erhalten³. Aber da Ardamanian⁴ sich im Süd-

osten derselben Gegend ansiedelte, sagt der Geschichtsschreiber (Mar Abas), dass von ihm die Arcrunier und Gnunier abstammen. Dies ist also die Ursache, dass wir den Senek'erim erwähnt haben⁵.“ In der Darstellung der vom König Walaršak angeblich eingeführten Reichsordnung lesen wir sodann: „Und den Šarašan aus dem Hause Sanasars setzt er ein zum Gross-bdeasch und Gegendhüter gegen Südwesten zu, am Rande der Grenzen Assyriens, am Ufer des Tigrisflusses, indem er ihm als Gaue schenkt *Aršin*, was rings darum ist, und das Taurosgebirge, das⁶ auch Sim (heisst), und die ganze *klesur* (κλεισούρα)⁷.“

Moses hat sich hier von Mar Abas sehr stark entfernt, was auch durch die Berufung auf einen anderen, übrigens völlig unbekannten Gewährsmann zum Ausdruck kommt. Mar Abas dagegen erzählt: „Nun, dies sind die Namen der geschlechtserzeugenden Männer, der Erstgeborenen in Babylon, die nach den Gegenden des Nordens ins Land *Ararad* abzogen. Denn es ging weg, brach auf, zog ab Hajk aus Babylon mit seinem Weibe und seinen Söhnen und all seiner Habe. Und

¹ Mos. Chor. I, 23, S. 48f. Die Abstammung der Arcrunier von den Söhnen Senacherims ist im 10. Jahrh. in Byzanz bekannt: damals gab man dem Kaiser Leon dem Armenier einen arcrunischen Stammbaum, um ihm durch die angebliche Abkunft von den vatermörderischen Söhnen einen Schimpf anzuhängen. Vgl. Georg. Monach., p. 769, 1 ff. ed. Bonn. Theophan. contin., p. 6, 4 ff. Symeon Mag., p. 603, 6—9. Nikephoros *ἐκτενοφύλαξ*, *βίος Θεοφάνους* in Theophanes ed. de Boor II, 22, 85. SAINT-MARTIN bei LEBEAU 12, 405 n. 4. Allein beim Zeitgenossen Theophanes, p. 568, 5, ist vielmehr Leons Gegner, der gewaltige Bulgarenkan Krum „Der neue Senacherim“, während Leon selbst nur als *ὁ τῶν ἀπολικῶν στρατηγός* (p. 497, 8), *ὁ πατρικίος καὶ στρατηγός τῶν ἀνατολικῶν* (p. 500, 32. 502, 3—4, 15) vorgestellt wird. Selbst Stephan Asolik weiss noch nichts von der arcrunischen Herkunft Leons. Sebēos brandmarkt in der Einleitung seines Werkes (S. 22) die Sasaniden mit dem Namen „das Geschlecht des sark'edōmäischen (lies *սարգեդամյան*) Fürstentums“ nach dem Assyrierkönig *Sark'edōm* = *Σαρχεδώνος* Tobit I, 21, 22.

² Lies *ur* statt *ur*.

³ Mos. Chor. II, 8, S. 80. Vgl. Eranšahr, S. 177. LANGLOIS, Coll. I, 51, übersetzt *իշխանք* mit Coelē-Syrie! Die *κλεισούρα* ist ursprünglich speziell die Burg *Balātēš*, *Balēš*, arab. *بليس*, *Badlis*, das jetzige Bitlis.

¹ Nach Abydenos bei Euseb. Chron. I, 26, ed. AUCHER.

² Nämlich die *Σαρσουνίται*, arm. *Sanasamajk'* (Thom. Araruni II, 7, S. 121), die Einwohner von Sasun, älter *Sanasum*, dessen Name von Sanasar (ՇԱՆՇ) abgeleitet wird.

³ Das Geschlecht der *bdeasch'* von Alznik⁴ ist also nach Moses mit den Arcruniern verwandt, aber von ihnen verschieden.

⁴ Text *Արգամնյան*, lies *Արգամնյան* nach Alexander Polyhistor bei Euseb. Chron. I, 21, ed. Aucher. Vgl. NORAJA BLUZANDACI, WZKM, VII, 211. GREGOR CHALATHIANTZ, eb. S. 25.